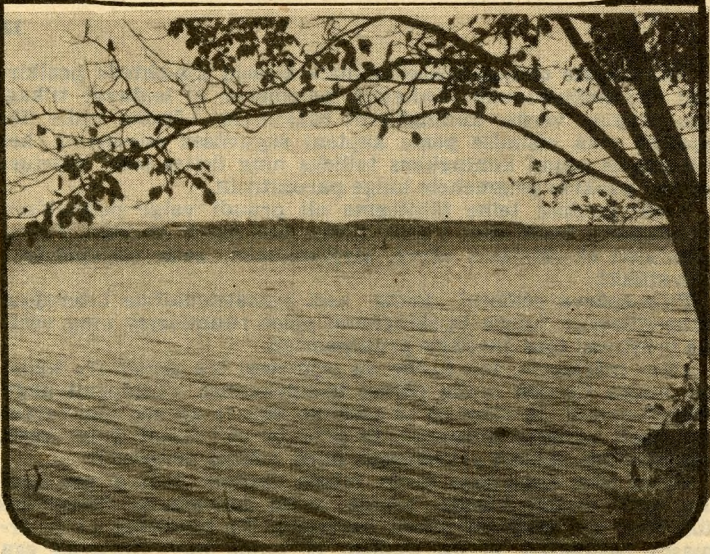

LOODUSE LOOD

Tänavune Eesti Looduskaitse Seltsi Tartu ja Jõgeva rajooni piirkondlik kokkutulek (6. ja 7. juunil) leiab aset Saadjärve lähisel. Selle ümbrust, Vooremaa lõunaosa, tutvustabki õpperada, mis algab Äksist ja viib üle Kukulinna Saadjärve Kalevipoja sängile. Raja pikkus on 8 km.

Vooremaa kultuurmaastik on kujunenud väga pika aja jooksul. Põlispõllundusele mindi siin üle juba noorema rauaaja alguses, umbes tuhat aastat tagasi. Voortel paiknevad põllud ning voorte jalamel ja voortevahelistes vagumustes asuvad niidud on viljakad, põllud teraviljakasvatuseks väga sobiva mullastikuga.

Ka õpperada kulgeb kultuurmaastikus, liigutakse mööda sõidetavaid teid. See-eest pakub rade rändajale mitut head suplusvõimalust. Ka vaatamisväärsusi on rohkesti. Tehes tiiru Saadjärve lähisel, saame ettekujutuse kogu Vooremaast — väikesele maalale on siin koondunud palju Vooremaale iseloomulikke.

1. Äksi. Enamikust Eesti kihelkonnakeskustest on saanud nüüdisaegsed alevikud, alevid ja isegi linnad, Äksist mitte. Kirik, endised pastoraadihooned, õunaaed, tagapool köstrimaja, veski, kõige selle ümber väike park — Äksi on säilitanud ilme, mis tal oli vähemalt sajand tagasi. Äksi (Ekes) kirikukihelkonna nime on mainitud ajalooõrikuis 1443. aastal. Kiriku praegune hoone valmis 1889. See on stiilne uusgooti ehitis; hoone projekteeris Tartu ülikooli omaaegne arhitekt R. L. E. Guleke.

Pärimuse järgi olnud Saadjärve asemel varem heinamaad ja metsad, nende keskel Äksi kirik. Kord pühapäeval jumalateenistuse ajal tulnud õhtu poolest must härg ja mõiranud: «Eest ära, Saadjärv tuleb!» Järv tulnudki suure kohinaga ning uputanud kiriku. Nüüdki paistvat selge ilma järgi põhjast kirikutorn, mille tippu kippuvat kalurite noodad kinni jääma.

Äksi kirikus on laulnud Aino Tamn ja mänginud Ludvig Juht. 1860. aastate lõpul andis siin kontserte kuulus Kärkna pasunakoor. Mängiti kihelkondlikel tähtpäevadel ning 1868. aasta näljahädaliste abistamiseks.

Aegade jooksul on Äksis elanud mitmeid kultuuriloois jäänustunud inimesi. Üks neist on Otto Wilhelm Masing (1763—1832), Äksi pastor aastatel 1815—1832. Seitseteist Äksis veedetud aastat olid tema kirjanduslikus tegevuses ja kultuuritöös kõige viljakamad. Siin valmisid «Marahwa Näddala-Leht» (1821—1823, 1825), «Pühapäeva Wahhe-lugemissed» (1818), «Marahwa Kalender» (1823—1826), 1819. aasta Liivimaa talurahvaseaduse eestikeelne tõlge ja palju muid kirjatöid.

Masingu isiksus on pärilnud mitmete kirjanike ja kirjanudusloolaste huvi.

Äksi tulija peaski olema enne lugenud J. Krossi ajaloolisi romaane «Taevakivi» (1975) ja «Keisri hull» (1978). «Taevakivi» on läbinisti Äksi-aineline: K. J. Peterson võtab 1821. aasta sügisel ette teekonna Masinu juurde, et otsida nimekalt kirjamehelt abi tsensuuri pidama jäänud «Soome mütolooia» tõlkekäsitaja edasitoimetamiseks ning oma eestikeelse luuleloomingu mõistmist. Samas «Taevakivis» leidub ilmekaid looduskirjeldusi ning palju huvitavat Masinu tegevusest, tema perekonnast ja Äksi eluolust. Palju dokumentaalset, suuresti Äksi

seotud ainetest leidub ka L. Anveidi artiklitekojumikus «O. W. Masing ja kaasaegsed» (1979).

Äksi kohal väljub Saadjärvest väike Muldoja. Selle kitsas sügav salkorg eraldab teineteisest tihedalt otsakuti seisvad Kukulinna ja Tabivere voored. Mitusada aastat vana on Mudaajal asuv Äksi veski. Praegu on siin Jõgeva rajooni Saadjärve kolhoosi (keskus Tabiveres) üks abietevõtteid — villa- ja vaibatööstus. Majandi lambafarmi villast kootakse nägusat põrandakatet. Tellijale tehakse heiet, lõnga ja kaltsulõnga.

Pool sajandit on Äksis kalu kasvatatud. Puhas ja hapnikurikas Saadjärve vesi on selleks igati sobiv. 1930. aastal valmis tolleaegsel Eesti Kalasajanduse Seltsil kalahaudemaja, mis praegu kuulub Eesti Metsainstituudi kalamajandile. Hautakse peipsi siia, haugi, vähi ja viimastel aastatel ka räabise marja.

Suundume kirikust mööda Saadjärve poole. Varsti ületame Jõgeva ja Tartu rajooni piiri, jõuame «Avangardi» kolhoosi maadele.

2. Kellatua. Nii kutsutakse teekäänul seisvat talu. Kellatua vastas tee sisekurvis olev majapidamine kannab Soovere nime.

Kilomeetri ulatuses Kellatua Kukulinna poole on Saadjärvel kõrge, supluseks sobiv kallas. Kellatua lähikonnas asuvad mitmete asutuste puhkemajad, neist nägusaim Tartu rajooni remondija ehitusvalitsuse oma.

Ehitatava suvila piirde kõrvalt põikame korraaks Saadjärve äärde. Siin saab ka supelda. Saadjärv on Äksi kohal 1,8 km lai ja kuni 25 m sügav. Teisel pool järve näeme kaht ilusat voort. Vasakul kerkib Valgma voort, mille kõrget, 25 m üle järvepinna tõusvat loodeosa kutsutakse Valgma mäeks. Kagu suunas madaldub voort sujuvalt — meie asumegi kohakuti voore madalukese sabaga. Valgma voorest paremal seisab võimas Saadjärve voort, tema kõrge, 41 m üle veepinna kerkiv loodeosa kannab Saadjärve mäe

nime. Mäe järvepoolset jalamit katab lopsakas salu — Saadjärve park ja parkmets. Vastasnõlvalt kerkib Salu mets. Üle mäe läheb Kukulinna — Elistvere tee.

3. Äksi kalmistu. Väikesel maakalmistu põlispuude ail punkavad äksilaste esivanemad. Meenuame ka siia maetud kultuuritegelasi. Nooreit surnud kirjanik Christian Kannike-Mauer (1863—1891), üks 1880. aastate loetavamaid ajaviitekirjanikke; laskespordi paljukordne maailmameister 1930. aastail Elmar Kivisik (1905—1973), kirjandusteadlane ja Eesti teenekamaid bibliograafe August Palm (1902—1972).

Siin puhkavad ka Mait Metsanurga ja Jaan Koorti vanemad ning omaksed, Georg Otsa isapoolne vanaisa ja vana-vanaisa. Kalmistu kagunurgas on Suures Isamaasõjas langenud sõjameeste vennas-haud omapärase graniidist mälestusmärgiga (skulptor J. Paberit).

4. Kukulinna voort. Kellatua ja Äksist kagu poole hakkab maapind tõusma, sulgedes paari kilomeetri pärast isegi silmapiiri. See on võimas Kukulinna voort, mis «Avangardi» kolhoosi keskuse lähisel tõuseb 23 m kõrgusele üle Saadjärve pinna. Kitsas vagumus lõhestab voore loode-osa kaheks haruks: üht mööda kulgeb Tartu — Jõgeva, teist mööda Äksi — Kukulinna tee. Viimane läheb algul mööda kumerat voorelage, maapinna tõustes vajub esiti nõlvale, siis päris jalamile. Kõrgelt voorelaelt heidame pilgu ümbrusele.

Andrese talu peremees toonud need koju ja pannud oma värvasse postideks. Need seisavad siin praegugi.

Andrese naabertalu Äksi pool on Kõksi, kust pärineb kooli- ja haridustegelane Eesti NSV teeneline õpetaja Juhhan Lang (1888—1977), poollesaja füüsika-, astronoomia- ja matemaatikaõpiku autor või kaasautor.

7. Noorema venna kivi ase. Saadjärve lõuna-otsa ümbruses ning järve põhjas on Vooremaa kohta ebatavaliselt palju suuri rändrahne. Rahvas oskas neid tähele panna: sündisidki muistendid Kalevipoja tegutsemisest siin, eeskätt eepose sündmustikus nii olulisest liisuheitevõistlusest. Kivid asuvad praegugi Saadjärve lõunakaldal Põltsamaa küla maadel ning huvitaval kombel tõesti peaaegu samal joonel.

Teest mõni meeter põlluserval seisis noorema venna võidukivi. See oli 3 m kõrge graniitrahn, ilmselt muistne kultusekivi (lohukesi arvati Kalevipoja sõrmejälgedeks). Kivi hakkas 1867. aasta paiku lõhkuma Äksi mölder. Teade sellest hoolimatust teguviisist jõudis ajakirjandusse ning kutsus esile üldise pahameele. Toimetaja A. Grenzstein pühendas kivil «Eesti Postimehe» (19. august 1881) juhtkirja «Hoidke mälestusi!». See oli üks esimesi avalikke loodus- ja muinsuskaitseteemalisi väljaastumisi Eestis. «Armetu tegu, mida keegi parandada ei või!», öeldakse kirjutises.

Õnneks maalis seda kivi 1830. aastail baltisaksa kunst-

ja -veiseid, suured on teraviljasaagid. Kanafarmist saab aastast ligikaudu 12 miljonit muna. Mittestandardsed ning pragunenud munad kasutatakse ära majandi kondiitritsehhis. Valmistatakse mitmeid kondiitrisaadusi, sealhulgas väga nõutavaid «Saadjärve» torte.

1953. aastast juhib majandit vabariigi staažikamaid kolhoosimehi Eesti NSV teeneline põllumajandustöötaja Edgar Beek. Sama aunimetust kannab traktorist Elmar Veski, meisterkündja.

Sõprussidemed on sõlmitud «Vanemuise» teatriga, võisteldakse korv-, jalg- ja võrkpallis, males. 1979. aasta teatrikuul asutati majandi teatripreemia, selle esimesed laureaadid on Herta Elviste ja Maimu Krinal. Hiljuti tähistas 20. tegevusaastat majandi segakoor.

10. Rütlimägi. «Avangardi» keskusehoone kõrval on kõrge ümarik männitukaga kroonitud küngas — Rütlimägi. Möödunud sajandil oli see Tartu tudengite tuntud väljasõidukoht. Siin peeti duelle rapiiride ja püstolitega ning tehti muid karutükke.

Rütlimägi ja keskusehoonete taga algav kõrge kaldajärsak markeerib Saadjärve kunagist rannajoont. Mandrija häabudes täitisid voortevahelised vagumused jääsulavetega. Veetase neis oli hoopis kõrgem järvede praegusest. Aastatuhandete jooksul on paljud endised veekogud kadunud, allesjäänutegi veetase on varasemaga võrreldes langenud 10—15 m võrra.

* Teerada viib Rütlimäest mööda ja voorenõlvast alla. Möödume majandi tehnokeskusest ja siseneme vana teelooka pidi Kukulinna.

11. Kukulinna. Alates 1945. aastast paikneb endises Kukulinna mõisas kaubandus- ja kooperatiivtöötajate ametiühingu pioneerilaager.

Ajalooõrikuis mainitakse Kukulinna esimest korda 1299. aastal (Kuckelina). Pärimuse järgi elanud Saadjärve Kalevipoja sängil päratu uhke rüütel, kes kasvatanud Kukulinnas kanu ja kukki. Sellest nimigi.

1920. aastal huvitus Kukulinnast kunstikool «Pallas». Koolile oli vaja suvekodu ning Kukulinnas loodust maadides kavatseti veeta suvemestrid. Aastatel 1921—1924 oligi Kukulinna kunstirahva päralt, temast sai Pühajärve ja Kasaritsa kõrval Tartu kunstnike ja kirjanike meelisvõistluskoht.

Konrad Mäele (1878—1925) jäid Kukulinna suved viimseiks. Kehvale tervisele vaatamata valmis tal kahe suve jooksul seitse Saadjärve-ainelist õlimaali. Need õhulised maastikupildid kuuluvad eesti maastikumaali kullafondi.

12. Hundisoo. Saadjärve nõgu jätkub kagus Hundi- ja Kabelisoon, neid eraldab väike Kullamäe voort. Soode asupaigas laius varem järv. Mõlemast soost suubuvad Saadjärve veesooned (samuti loodest Övanurme soost). Nendest ning arvukatest põhja- ja kaldaallikatest Saadjärv toibutub. Järve valgala on väike, läbivool nõrk, seega on veetase küllalt püsiv.

Kes ei karda jalgu märjaks teha, võib uurida pioneerilaagri vastas üle tee Hundisoo servas olevat soist metsatukka. Hiigelsuurte sangleppade seas satume tervele tiikide-kanalite-saarekeste labürindile. See on üks Kukulinna pargi osa, mis on rajatud sohu. Sanglepp armastab tiseda huumuskihi ja liikuva põhjaveega madal-soist kasvukohta.

Edasi liigume mööda Saadjärve kagukallast. Ületame Kullamäe voore.

Enne Saadjärve parki võime teha veel ühe supluspeatuse. Nüüd asune Saadjärve piki-teljel: meie ees on 6 km pikkune veeväli. Kaugel tagapool järve kitseneb, aheldudes poolsaarte vahele. Järve edelakaldal voorenõlvil püüab pilku lopsakas Tabivere park. Sellest paremal kerkib silmapiiril Tormi mäe metsane mügarik (8 km).

(Järg 8. lk.)

ÄKSI — KUKULINNA — SAADJÄRVE

Lõunas, pisut vähem kui kilomeetri kaugusel Tartu — Jõgeva maantee ääres paistab madaluke pikk hoone. See on endine Sootaga kõrts, arhitektuurimälestis, üks väheseid säilinud kõrtsihooneid vana Tallinna maantee ääres. Temast pisut Äksi pool on puudesse peitunud Kõstri koolitalu. Aastatel 1852—1887 asus seal Äksi kihelkonnakool.

5. Oleme jõudnud Põltsa-

nik Fr. Schlater ja nii saame ka meie näha, milline ta oli.

Ühel maast väljaulatuval kivinukil leiame väikese vask-tahvli. Selle kinnitasid siia 12. mail 1968, looduskaitsepäeval, Tartu Loodusesõprade Maja õpilased tähistamaks noorema venna kivi aset.

Noorema venna kivi juurest suundume alla, Saadjärve poole.

8. Keskmise venna

maa külla. Rohked rõmsavärvilised uusehitused. Tegelikult on see vana küla, ajalooõrikuis juba 1582. aastal mainitud Pelsoma. Voorenõlv paarisaja sammu kaugusel Saadjärvest on «Avangardi» kolhoosi üks ühepereelamute rajoon. Külatee, mis siit paremale üle vooreharja suundub, viib vanale Tallinna maanteele Sootaga kõrtsi juurde ja kannab ammusest aegadest Kõrtsite nime. On põhjust arvata, et seda mööda tuli Saadjärve äärde F. R. Faehlmann, kes ligikaudu 150 aastat tagasi, kogudes Kalevipoja-pärimusi, siin Kalevipoja kive vaatamas käis.

6. Andrese. Järgmine punkt on Kalevite noorema venna kivi asemel. Kuulsat kivi ennast enam ei ole, juba sajandi algul lõhuti ta maatas. Linnamehed raiunud seal viimati pakke kabeli raudaedade alla. Kaks kõlbatut tükki jäetud maha, mõlemal pikkust rohkem kui süld.

kivi, mis kukkus «vee ja kuiva keskele», leiame järve äärest Somba nukast (nii kutsutakse väikest poolsaart Saadjärve lõunakaldal), kümme meetrit veepiirist eemal. Eepose koostamise ajal ning hiljemgi asus ta tõepoolest veepiiril, praeguseks on järv sedavõrd taandunud. Kivi sarnaneb mõneti nõjatooliga, sellepärast peetakse teda ka Kalevipoja tooliks.

Vanema venna kivi asub Saadjärves. Paljud kohalikud elanikud on seda paadist näinud, mõned oskavad ka tema juurde viia. Kalamehed tunnevad teda kui ahvenavõtukoha tähistust.

Põltsamaa küla Kukulinna poolne osa on viimase kümme aasta jooksul tundmatuseni muutunud. Endistele Somba ja Kraksi talu maadele on rajatud «Avangardi» kolhoosi keskuselähedane elamurajoon.

9. «Avangardi» kolhoosis kasvatatakse tõusigu